

Sociální kategorizace a sociální identita.¹

Kateřina Vojtíšková

Pracovní text projektu Sociální distance ve stratifikačním systému ČR

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Draft verze (říjen 2007), necitovat bez svolení autorky.

Následující kapitola má za cíl seznámit čtenáře s tím, jak pomocí konceptů sociální identita, sociální kategorizace a symbolické hranice lze obohatit zkoumání sociální stratifikace, vnímání nerovností ve společnosti, nebo subjektivních sociálních distancí. Koncepty jsou pojednány v kontextu problematiky meziskupinových vztahů a jsou také představeny přístupy ke zkoumání jazyka/promluv, které umožňují sledovat jazykovou zaujatost, pozitivní sebe prezentaci vztažných skupin, morální hodnocení, pozicování. Text má sloužit také jako teoretický základ pro interpretaci rozhovorů s lidmi v různých sociálních pozicích.

* * * * *

Po kulturním obratu (cultural turn) se při studiu nerovností více upřela pozornost na *kulturní* dimenzi ekonomických, sociálních či politických procesů [Devine et al. 2005; Šanderová, Šmídová 2006]. Sociologický výzkum se zaměřil na utváření nerovností, což s sebou zároveň přineslo větší zájem o kvalitativní metody, které jsou pro zkoumání mechanismů vhodnější než klasicky používané kvantitativní metody. Výzkumy se zaměřují na to, jak jsou nerovnosti utvářeny také tím, jak jsou samotnými aktéry definovány, interpretovány a prožívány.

Jedním z přístupů uchopit vznikání a reprodukci nerovností mezi lidmi (jako členy/zástupci určitých skupin/kategorií) je uplatnění konceptů sociální kategorizace, sociální identity a symbolických hranic. Z tohoto úhlu nás zajímají otázky typu: „Kdo jsem, k jaké skupině patřím a proč, kdo jsme „my“?“, které jsou nevyhnutelně spojeny s otázkami jako „Kdo jsou „oni“, proč nejsou jako my, proč nepatří mezi nás?“. Odpovědi souvisí s postavením lidí v síti vztahů, jejich situovaností a jedinečným vnímáním své situace. Lidé se porovnávají s ostatními a umisťují v síti vztahů a hierarchií, která vždy již existuje a je neustále rekonstruovaná a přetvářena interpretacemi a jednáním jednotlivých aktérů. Odlišnosti mezi lidmi (jako členy sociálních skupin) často nejsou pouze neutrálně konstatovány, ale doprovází je přisuzování hodnoty údajným vlastnostem či

¹ Text vznikl za podpory juniorského badatelského grantu GA AV ČR „Sociální distance ve stratifikačním prostoru ČR“ (reg. n. B700280603).

praktikám (členů) daných sociálních kategorií/skupin, a tedy k hierarchizaci. Hodnocení mohou vyústit ve zneuznání, proti kterému je v zájmu rovnosti nutno bojovat stejně jako proti nerovnostem socioekonomickým (přerozdělování). Akcent na kulturní aspekt při teoretizování o nerovnostech doprovází nutnost zkoumat nejenom hodnoty a normy, ale také životních styly a preference či vkus jako neoddelitelnou součást sociálního uspořádaní.

V perspektivě sociálních distancí se kultura a sociální struktura nevyhnutelně proplétají [Bottero, Irwin 2003]. Společnost je v ní totiž pojímána jako materiálně i symbolicky diferencovaný sociální prostor, resp. síť vztahů, ve které jsou umístěni lidé s jejich identitami, zdroji a aktivitami (praktikami). Kultura je jádrem produkce materiálních vztahů (rozdílností a nerovností) a výzkumníci musí umět odlišit hlavní dimenze rozdílů a u těch sledovat propojení se sociálním uspořádaním v různých kontextech.

Specifikem sociálně distančního (relačního) přístupu je, že mapuje hierarchie a nerovnosti ve společnosti naopak než klasické (strukturní) teorie stratifikace. Snaží se přistupovat k nerovnostem *neapriorně* s tím, že teprve skrze *reálné vztahy* a *interakce* se buduje a re/produkuje (hierarchická) struktura společnosti a empirickým zkoumáním sociálních vztahů rovnosti (přátelství, partnerství, rodina) je možné odhalit širší vzorce nerovnosti [Bottero, Prandy 2003]. Fakt, že lidé si s větší pravděpodobností vybírají partnery, kamarády a známé mezi lidmi s podobnou sociální pozicí než naopak (odlišné sdružování; *differential association*) je základním znakem stratifikace [Bottero 2005]. Subjektivní sociální distance je postoj člověka k lidem s určitým statusovým atributem (rasa, gender, povolání apod.), který definuje charakter vztahu, do kterého by člověk byl ochoten vstoupit s těmito lidmi (od rodiny, přátelství až k sousedství). Kromě etnických a rasových distancí (E. Bogardus) byla škála použita také k měření postojů k profesním kategoriím [Laumann 1965]

Sociální distance můžeme zařadit k interakcionistickým přístupům ke zkoumání sociálních nerovností kladoucí důraz na percepce, aktivní spolu/vytváření světů, sociální a diskurzivní konstrukci rozdílů (či podobností) [Šanderová, Šmídová 2006]. Rozdíly mezi skupinami jsou dány *vztahy* mezi skupinami, a nikoli rozdíly v samotných hodnotách nebo jednání členů daných skupin. Klasická antropologická práce zdůrazňující tento aspekt na vztazích mezi etnickou identitou, meziskupinovými vztahy a definováním hranic mezi skupinami byla představena na konci 60. let F. Barthem. Sdílené vědění a chování členů jednotlivých skupin lze podle ní dobře pochopit jako výsledek procesů udržování hranic [Jenkins 2004: 95-97].

Následující část se bude věnovat zejména dvěma tendencím provázejícím zkoumání sociálních nerovností po „kulturním obratu“, kterými jsou problém kolektivní/sociální identity a sociální

konstrukce skupin/kategorií se symbolickými hranicemi [Šanderová 2007]. Tyto procesy spolu velmi úzce souvisí, protože sociální skupiny/kategorie jsou zdrojem sociálního identifikování se (sociální identity), resp. distancování nebo vymezování se vůči ostatním sociálním kategoriím. Sociální kategorizace a vymezování hranic mezi kategoriemi/skupinami je nezbytným předpokladem pro definování a udržování zdrojů sociálních identit. Vnímání vzniku skupin skrze dialektiku kategorizace a skupinové identifikace představuje účinnou obranu před reifikací kolektivit [Jenkins 2004].

V další části přejdeme k jevům spojeným s meziskupinovými vztahy, kterými jsou stereotypizace, předsudky, diskriminace nebo stigmatizace. Z hlediska zmíněného využití pro empirické zkoumání v kvalitativní části výzkumu jsou přitom zajímavé nikoli přístupy kognitivní, ale spíše diskurzivně orientované, které umožňující analyzovat tato témata v komunikaci a jazyku [Edwards 1991; Lášticová 2006]. Proto se v krátkosti budeme zabývat přístupy, které to umožňují, konkrétně diskurzivní psychologií a členskou kategorizační analýzou.

Sociální psychologie, kognitivní psychologie a sociologie

V sociologii se již několik desetiletí objevují snahy o přiblížení určitých oblastí sociologie především s kognitivní nebo sociální psychologií kvůli jejich narůstající relevanci pro sociologický výzkum a obě disciplíny prošly vývojem, který je navzájem přiblížil [Morgan a Schwalbe 1990; P. DiMaggio 1997; Zerubavel 1999; Di Maggio 2002; Cerulo 2002]. V kognitivní i sociální psychologii došlo k posunu od behaviorismu směrem ke zkoumání mentálních struktur vnímání, komplexitu paměti, zpracování a získávání informací, lidské chování je chápáno spíše jako funkce vnímání člověka a jeho světa než jako funkce objektivních popisů podnětů [Fiske, Taylor 1991]. V sociologii kultury již není kultura brána jako v dětství nabytý vnitřně konzistentní systém (bezešvá síť), se kterým lze ve výzkumech pracovat jako s „latentní proměnnou“, ale složitěji jako fragmentovaná a ve svých projevech často nekonzistentní. Kultura je komplexní struktura (repertoár či sada náradí) vytvářející zdroje, ze kterých lidé strategicky čerpají [Di Maggio 1997]. Tento posun v sociologii dobře odpovídá kognitivně-psychologickému pojetí člověka jako *motivovaného taktika* (motivated tatician) disponujícího kognitivními strategiemi, mezi kterými si vybírá na základě cílů, motivů a potřeb [Fiske, Taylor 1991: 13].

Propojení studia sociální struktury s poznatky sociální kognice umožňuje rozšířit interakcionistický pohled na jednotlivce o rolové identity (přesvědčení a postoje vázané na statusovou pozici) či identitu a sebepojetí (self-concept) [Morgan a Schwalbe 1990]. Sblížení

amerického přístupu k sociální kognici zaměřeného na individuální mentální reprezentace (schémata, prototypy, skripty), jejich změny a zpracování informací, s evropským přístupem tíhícím k Durkheimově sociální teorii a studiu sociálních reprezentací (tedy Amerika = jedinec a jeho fungování, Evropa = sociální a kulturní determinanty kognice a chování), spolu se zahrnutím sociálně-kulturního kontextu a zkoumáním sociální konstrukce sdílené reality je chápáno přemostění psychologie a sociologie [Hewstone, Stroebe 2006: 46].

Sociální kategorizace a vymezení hranic

Jednou ze základních a univerzálních vlastností lidské mysli je kognitivní úspornost a nezbytnost klasifikovat a kategorizovat objekty ve světě. Všechno lidské poznání je závislé na klasifikaci. Lidé, stejně jako zvířata, odlišují například jedlé („jídlo“) od nejedlého nebo bezpečné od nebezpečného, ovšem obsah kategorií se může podstatně lišit podle kontextu [Zerubavel 1999]. Z hlediska sociální struktury a nerovností ve společnosti představuje sociální kategorizace jednu z klíčových problematik.

Sociální kategorizace je proces, který umožňuje členit sociální svět na smysluplné celky, nejobecněji na členy vztažné (in-group) a nevztažné (out-group) skupiny². *Sociální kategorie* jsou kognitivní schémata popisující vlastnosti kategorií/skupin a také vztahy mezi vlastnostmi, která se pohybují od konkrétních příkladů až po abstraktní a neurčité, jen volně propojené vlastnosti (*prototypy*). S kategorizací souvisí snaha o zdůrazňování *podobností* mezi členy jedné skupiny (vztažné nebo nevztažné) a *rozdílů* mezi skupin, tedy vytváření symbolických hranic mezi skupinami. Svoji skupinu ale člověk většinou chápe jako méně homogenní než nevztažné skupiny.

Sociální kategorizace má několik funkcí: pomáhá uspořádat velké množství informací, kterými se lidé řídí při každodenních odhadech situace; přizpůsobuje problémy již stávajícím kategoriím pokud to jen trochu jde; umožňuje rychle rozpoznat příbuzný objekt; dává o tom, co do nich spadá, určitou představu a vyvolává určité emoce; může být více či méně racionální [Allport 2004]. Mnoho kategorizací nebo stereotypů je neutrálních, neupřednostňujících jednu kategorii před druhou, ale jiné jsou vázané na hodnoty. Hodnotově zatížené kategorizace označují jednu kategorii jako „dobrou“ nebo jí hodnotí jako „lepší“ než jiná [Tajfel 1981: 150-153]

Novější práce chápe sociální kategorizaci v užším významu, jako externě orientovanou identifikaci, tedy protiklad interně orientované skupinové identifikace [Jenkins 2000]. Analyticky

² V této práci jsem na základě nejnovější česky přeložené učebnice sociální psychologie dala přednost termínům „vztažná skupina“ pro „in-group“ a „nevztažná skupina“ pro „out-group“ (viz. [Hewstone, Stroebe 2006]).

odlišnými způsoby sociálního vytváření kolektivit založených na klasifikaci a identifikaci (skupinová identifikace/kategorizace) vznikají skupiny a kategorie. *Kategorie* jsou výsledkem vnější kategorizace, tedy identifikace jiných lidí jako členů sociální kategorie, nevztahné skupiny. *Skupiny* jsou výsledkem vnitřní skupinové identifikace sama sebe jako člena sociální skupiny, vztahné skupiny. Rozdíly jsou v první řadě epistemologické, založené na poznávání skupin svými členy a poznávání kategorií skrze praktiky sociální analýzy. „Čisté“ kategorie jsou takové, kterých si takto kategorizovaní lidé nejsou ani vědomi. Takové sociální kategorie často produkují žánry moci/vědění (medicina, věda, právo či sociální politika), jimiž je současná západní společnost typická a produkuje rostoucí zástupy trénovaných specialistů v kategorizování a expertních systémů kategorizace. Kategorizační diskurzy moci/vědění definují moderní a současné podmínky pravděpodobně lépe než narůstání reflexivity jednotlivců, která je spíše reakcí na zvyšující se tlak kategorizací [Jenkins 2000].

Symbolické hranice jsou konceptuální prostředky sloužící ke kategorizaci lidí vymezujících sociální skupiny/kategorie. Dělí lidi na členy různých skupin/kategorií, definují členství v těchto skupinách, produkují pocity vzájemné podobnosti, a mohou se stát zbraněmi v boji o prosazení vlastní definice reality [Lamont, Molnar 2002: 168]. Odkazují tedy ke kulturně založeným konceptualizacím jimiž lidé definují sebe i ostatní (kým jsem já a kým jsi ty) a jsou vyjádřeny v normativních zákazech, kulturních preferencích, postojích a praktikách. Symbolické hranice tak tvoří rozdíl mezi žádoucím a nežádoucím, od kterého je nutné se odvrátit v zájmu zachování vlastní čistoty (symbolická exkluze) [Lamont 1992]. Studium rozhovorů zaměřených na třídní identity odhalilo *morální, socioekonomické a kulturní* symbolické hranice, které jsou používány různě v závislosti na kulturním repertoáru (prostředky konstrukce symbolického světa), ze kterého člověk čerpá a opírá se při argumentaci [Lamont 1992; 1997]. Symbolické hranice mohou, ale nemusí být příčinou vzniku *sociálních hranic*, které jsou objektivizovanými formami sociálních rozdílů ukazující se v nerovném přístupu ke zdrojům a sociálním příležitostem, i stabilních vzorcích sociálních vztahů a sdružování různých skupin lidí [Lamont, Molnar 2002].

Sociální identita

K rozvoji zkoumání sociální identity a jejího vlivu na meziskupinové vztahy došlo po vydání dnes již klasické knihy H. Tajfela *Human Groups and Social Categories* (1981). Teorie sociální identity (Social identity theory, SIT) a její rozpracování (self-categorization theory) je dnes nejpropracovanější perspektivou zabývající se vztahy mezi sociální kategorizací, sociální identitou,

sebepojetím, skupinami a meziskupinovým chováním [Hogg, Abrams 2003: 412]. Teorie byla formulována na základě série studií o chování v „minimální sociální situaci“, kde po náhodném rozdělení účastníků na dvě skupiny docházelo k tomu, že lidé silně zvýhodňovali (anonymní) členy vztažné skupiny, přestože skupiny neměly minulost, přítomnost, ani určený cíl [Tajfel 1981].

Perspektiva sociální identity postuluje, že lidé definují a hodnotí sami sebe ve smyslu skupin, ke kterým náležejí. Vztažná skupina lidem poskytuje kolektivní sebepojetí, sociální identitu. Lidé mají tolik sociálních identit, ke kolika skupinám se cítí náležet. *Sociální identity* definují, předepisují a hodnotí, kým člověk je a jak by měl přemýšlet a jednat. Představa sociální identity je založená na jednoduchém předpokladu, že jednotlivci (přinejmenším v naší kultuře) upřednostňují pozitivní představu o sobě (self-image) před negativní [Tajfel 1981].

Sebepojetí je sada přesvědčení a postojů k sobě jako k objektu vlastních reflexí, která se vyvíjí v raném dětství kontaktem dítěte s jeho okolím a během života v interakcích s ostatními, které jsou strukturované podle důležitosti. Obsah přesvědčení a postojů se liší v závislosti na jedinečné zkušenosti, ale ta je mimo jiné vázána na statusovou pozici, která může spojovat velký počet lidí. Sociální struktura může mít vliv na vývoj a obsah sebepojetí produkovaním vzorců zkušenosti, které vedou k pohledu na sebe a/nebo samotným umístěním v pozicích, ze kterých lidé odvozují vlastní identitu. Sebepojetí je aktivně utvářeno. Jednáním potvrzujícím identity odvozené od statusové pozice lidé reprodukuji vzorce chování, které tvoří pozorovatelnou sociální strukturu, a stvrzují přesvědčení o normativní hodnotě přirozenosti samotného vzorce [Morgan, Schwalbe 1990].

Sebeúcta (self-esteem) odráží sociální identitu člověka, který je motivován k nahlížení vztažných skupin v pozitivním světle a touze udržovat hodnotící nadřazenost vztažné skupiny nad ostatními relevantními skupinami [Hogg, Abrams 2003]. Kromě pozitivního pohledu na vztažnou skupinu je to umožněno také relativně negativním (vůči vztažné skupině) viděním (členů) nevztažných skupin nebo jejich očerňováním [Hewstone et al. 2002]. Meziskupinový boj za hodnotově pozitivní skupinovou rozlišitelnost je zmírněn chápáním povahy vztahů mezi vztažnými a ostatními relevantními skupinami, *systemem sociálního přesvědčení* (social belief system). Lidé dbají na statusové odlišnosti, stabilitu a legitimitu takových rozdílů a propustnost meziskupinových hranic, tedy možnost psychologického přechodu z jedné skupiny do druhé a existenci dosažitelných alternativ ke statu quo [Hogg, Abrams 2003]. Při vzájemném srovnávání skupin a posuzování toho, jak vysoko na společenském žebříčku stojí používají lidé mentální kategorie v podobě různých druhů protikladů (vysoký - nízký, mužský - ženský, přírodní - kulturní atd.) [Lamont, Fournier 1992]. Členové skupiny s nízkým postavením mohou využít několik strategií. Individualistická strategie

opuštění skupiny je možná v případě (alespoň částečně) propustných hranic mezi skupinami. V případě (vnímaných) nepropustných hranic lidé mohou 1. omezit srovnávání na podobné nebo ještě níže postavené skupiny, 2. hledat alternativní dimenze ke srovnání skupin, které skupinu staví výše, 3. postavit se agitací za společenské změny proti nadřazenosti dominantní skupiny [Brown 2006: 560-563]. V případě propustnosti hranic mezi skupinami se nízkostatusoví jedinci mohou této příležitosti chopit, proto jsou členové „vyšších“ (více žádoucích) skupin motivováni k uchování svého členství ve skupině a tedy omezování prostupnosti (symbolických či sociálních) hranic.

Lidé jako členové sociálních skupin jednají strategicky k zachování vlastní pozitivní sociální identity, v rámci toho, co je možné a legitimní. Členové vyšších statusových skupin raději ukazují své skupinové ovlivnění (bias) na statusově relevantní dimenzi, členové nižších statusových skupin vnitroskupinovou tendenci ukazují u dimenzí považovaných za statusově irelevantní [Hogg, Abrams 2003: 412]. Analogií by mohlo být tvrzení P. Bourdieu, že lidé kladoucí důraz na morální čistotu (tedy „statusově irelevantní“ znaky) jsou ti, kteří nemají jiné zdroje, které by mohly využít („statusově relevantní“ peníze, kontakty apod.). To nicméně vyvrací M. Lamont, která i vysoký morální status považuje za zdroj, který je ceněn sám o sobě [Lamont 1992: 184]. Statusovou relevanci nebo irelevanci nelze v našem pohledu považovat za něco přirozeného, ale opět jde o sociální konstrukt, který může být v určité kultuře až naturalizován.

Meziskupinové vztahy - stereotypy, předsudky a diskriminace

Problematika meziskupinových vztahů je dalším klasickým tématem sociální psychologie. Nás bude zajímat zejména *meziskupinová předpojatost (intergroup bias)*, tedy systematický sklon k lepšímu hodnocení (členů) vztažné skupiny než (členů) nevztažné skupiny³. Jejím výsledkem může být v oblasti kognice *stereotypizace*, v postojích *předsudek* a v chování *diskriminace*. Těmito procesy může docházet ke zvýhodňování (členů) vztažné skupiny (in-group favoritism) a/nebo k znevýhodňování (členů) nevztažných skupin (out-group derogation) [Hewstone et al. 2002].

V běžných interakcích si lidé utváří dojem, který koherentním a smysluplným způsobem zachycuje charakteristiky člověka. Pozorování vzhledu a chování vede k identifikaci a kategorizaci, které umožňují usuzovat na další charakteristiky člověka například aktivací stereotypů, které mohou nebo nemusí být podrobeny vědomé korekci uvažováním dalších faktorů. Integrací různých usuzování o chování vzniká celkový dojem, přičemž lidé obecně upřednostňují jednoduché a dobře

³ V souladu s Jenkinsovým rozlišením by bylo správnější označení nikoli „meziskupinové“, ale „mezikategoriální“ vztahy.

strukturované dojmy [Quinn et al. 2003]. *Stereotypy* jsou široce sdílené meziskupinové postoje fungující jako teorie nebo sociální reprezentace charakteristik ostatních skupin, jsou generalizacemi dosaženými jednotlivci [Tajfel 1981: 143-145]. Stereotypizace, nálepkování (labelling) a klasifikace zjednodušují jinak nadměrný tok informací v komplexní situaci. Samotná stereotypizace je jen extrémním příkladem obecných klasifikačních procesů typifikace [Jenkins 2004]. Mohou také sloužit jako ospravedlnění negativních postojů nebo chování k určitým skupinám. Podle teorie spravedlivého světa slouží například stereotypní charakterizace skupiny jako neschopné nebo závislé k tomu, že svět zůstává „spravedlivý“, přestože je tato skupina diskriminována, protože špatné věci se dějí špatným lidem (belief in just-world).

Stereotypizace má atribuční dimenzi (ultimate attribution error), podle které lidé přisuzují dobré skutky členům vlastní skupiny dispozičně (jako dané vlastnostmi), ale členům jiné skupiny situačně (jako dané prostředím). U negativního jednání to platí naopak, což může vést až k esencializaci negativních charakteristik u jiných skupin a transformaci meziskupinového vnímání a vytvořit nepřekonatelnou mezikategoriální hranici.

Člověk, zejména na základě silných vizuálních podnětů (vzhled), kategorizuje lidi a přisuzuje jim vlastnosti dané schématem pro danou skupinu. Psychologický výzkum poukazuje na dva mechanismy kognice. *Bezděčný* (automatic) je velmi rychlý, rutinní, závislý z velké části (a nekriticky) na kulturně dostupných *schématech*, tj. vědomostních strukturách, které reprezentují objekty nebo události a poskytují standardní předpoklady o jejich charakteristikách, vztazích a důsledcích za podmínek nekompletních informací. *Záměrný* je naopak pomalý, reflexivní, verbalizovaný a explicitní, dostavuje se za předpokladu dostatečné motivace [Di Maggio 1997]. Procesy kategorizace a stereotypizace jsou často bezděčné, ale mohou být i záměrné, přičemž je sporné, zda je stereotypizace posílena nebo oslabena záměrnou snahou tento proces kontrolovat [Hogg, Abrams 2003]. Po svém utvoření mají stereotypy sklon přetrvat i po zkušenosti s případy očividně opačnými než je stereotyp [Lindesmith, Strauss 1968]. Takže například zkušenost s bezproblémovou romskou rodinou nemusí znamenat změnu stereotypu, že „Romové dělají problémy“.

Předsudek může být příznivý i nepříznivý postoj vůči člověku učiněný na základě příslušnosti ke skupině, nikoli na základě zkušenosti či dostatečného opodstatnění, a přisouzení mu vlastností na základě členství v dané skupině. Zkoumají se především negativní předsudky, protože jsou častější a nebezpečnější [Allport 2004: 38-40]. Stanovit hranici mezi dostatečným a nedostatečným opodstatněním je z určitého epistemologického hlediska nemožné, a tak de facto nelze rozlišit

předsudek od ne-předsudku. Jiná definice klade důraz na hanlivý sociální postoj, vyjadřování negativní pocitů, nepřátelské a diskriminační chování ke členům určité skupiny právě na základě členství k této skupině [Brown 1995].

Důvěru, úctu, spolupráci a vcítění k vztažné skupině a jejím členům lze považovat za počáteční formu *diskriminace*. Dosavadní výzkumy odhalují převážně mírné formy upřednostňování vztažné skupiny (často nevědomý sklon k pozitivnímu hodnocení vztažné skupiny) a absenci pozitivních postojů k nevztažným skupinám. Přechod od „pouhé“ podpory vlastní skupiny k přímému poškozování jiných skupin (nepřátelství, antagonismu nebo násilí) mohou způsobit silnější emoce spojené s nevztažnou skupinou/kategorií (např. pocit ohrožení). *Emoce* zažívané při určitých setkáních mezi skupinami se mohou stát příčinou opuštění zábrán a vést k přechodu k negativním postojům a reakcím vůči nevztažné skupině. Meziskupinové půtky jsou charakterizovány širokou škálou emocí jako je strach, nenávisť nebo odpor. Nevztažná skupina porušující normy vyznávané vztažnou skupinou vyvolává znechucení a vyhýbání se; nevztažná skupina viděná jako nespravedlivě zvýhodňovaná může vyvolat nelibost a cílené jednání ke zmenšení výhod; nevztažná skupina pocíťovaná jako ohrožující vyvolává strach a nepřátelské jednání. Silnější emoce se mohou projevit přímo v hnutí proti nevztažným skupinám a mohou sloužit i jako ospravedlnění pro poškozování nevztažné skupiny [Hewstone et al. 2002].

Důsledky zmíněných procesů se projevují nejsilněji při interakci tváří v tvář mezi neznámými lidmi. Takové interakce jsou poměrně běžné, což ilustrujeme na následujících popsáních příkladech. Novinový článek popisuje angažování talentované hráčky na trombon „jenom díky konkurzu, který probíhal za plentou. „Normálně“ by nikdo nikdy (80. léta) ženu na pozici trombonistky nevezal, ale takhle k tomu ke zděšení sexistického dirigenta došlo. Užila si své, ale od té doby je (prý) plenta při konkurzech samozřejmostí a padlo mnoho předsudků dokládáných tehdy i odbornými názory (např. význam výšky těla, velikosti plic či rozdíl ve tvaru úst, a tím i rozdíl ve stylu hraní).“ [Musilová 2007: 29]. Dalším příkladem mohou být problémy amerického černošského manažera, kterého neznámí lidé (např. taxikáři) posuzují podle barvy pleti, tedy připsaného, a nikoli podle jeho dosaženého statusu. Rasa tu triumfuje nad sociální třídou [Lareau 2003: 240]. Stejně je tomu i u případu černošské vysokoškolské profesorky, kterou prodavačky nevpustily do obchodu s oděvy, kde chtěla nakoupit [West, Fenstermaker 1995].

Komunikace aneb jazyk jako nástroj

Změna v chápání jazyka od průzračného média reprezentujícího vnější svět k prostředku, který stojí studovat sám o sobě se ve filosofii (především v analytické větvi) odehrává již od konce 19. století (G. Frege). Dále se zkoumání jazyka věnovalo mnoho filosofů přes Wittgensteina, Austina, Gricea, Rylea ke Quinovi či Rortymu. Sociální vědy se zpožděním následovaly tento „obrat k jazyku“ (linguistic turn) v 70. let 20. století [Hubík 1994].

Lidi mají k sociální realitě přístup zprostředkovaný skrze jazyk, který není chápán jako kanál pro komunikaci informací, ale jako prostředek na vytváření a ustanovování sociálního světa [Phillips, Jørgensen 2002]. Odklon od kognitivistického přístupu směrem k diskurzivnímu je v psychologii spojen s diskurzivní psychologií [Edwards 1992, 1993]. Diskurzivní analýzu (dále DA) či studium diskurzu⁴ lze definovat různými způsoby, protože v jejím rámci je možné odlišit několik směrů [Vávra 2006; Potter 2004; Noels et al. 2003; Wetherell et al. 2001]. Součástí diskurzivní analýzy zvaná diskurzivní psychologie je studiem institucionalizovaného používání jazyka a jazykového znakového systému [Davies, Harré 1990].

Analytikové diskurzu se zajímají o různé způsoby organizace jazyka a důsledky, které má použití určité organizace a ne jiné. Z hlediska našeho tématu je zajímavé zkoumání rozdílů v používání jazyka, tzv. „jazyková zaujatost“ (language bias) projevující se rozdílným používáním lingvistických kategorií k popisu vztažné a nevztažné skupiny. Diskurzivní psychologie (dále DP) předpokládá, že „lidé užívají jazyk pro strategické konstruování verzí sociálního světa.“ [Vávra 2006: 57]. Jazyk se může stát nástrojem, který chrání vlastní skupinu a určité „etnometody“ umožňují sofistikovaně ovlivňovat výpovědi [Fiedler, Bless 2006]. Na rozhovorech s holandskými rasisty ukázal T. Van Dijk několik strategií jak vyjadřovat negativní postoje vůči minoritám a zároveň předcházet obvinění z rasismu. Verbálním nástrojem je *popření* (disclaimer), které se používá ještě před vyřčením postoje k ochraně před možnými nepříjemnými atribucemi vlastní osoby, které by mohly následovat (např. označení za rasistu/rasistku, sexistu/sexistku). Může znít například „Nemám nic proti černochům, ale ...“. Pokud člověk tento prostředek použije, je si vědom toho, že slova co následují mohou za daných okolností znít problematičtěji [van Dijk 2006]. Jedním z prostředků jak docílit ocenění u komunikačního partnera je konstrukce *kontrastních struktur*, kdy mluvčí tvrdí, že nezavrhuje určitou skupinu, ovšem pokud se tato skupina bude chovat stejně jako skupina se kterou se sám identifikuje a nebude se chovat tak, jak je tato skupina stereotypně

⁴ Diskurz je „sociálně a kulturně (vy)komunikovaný kontext, kontext rozumění a výkladu (definiční slova jsou zde zákonitě jen přibližná), utvářený především jazykovou komunikací, a to jednak implicitní (ustálenou), jednak situační (aktuálně se proměňující).“ [Vybíral 2001]

označena, že se chová. Takto „zaobalená“ zpráva se jeví uspokojivě a ani negativní postoj pak nevypadá rasisticky, sexisticky apod. Další možností je uvedení *extrémního příkladu*, který dodá argumentaci na přesvědčivosti. Je možné mluvit v číslech, buď „všichni“ nebo „nikdo“ (tzn. tak to prostě je), věci jsou „velmi“ nebo „strašně“ špatné apod. Obranou před nařčením z předsudečnosti může být použití kategorie, a přitom ponechání na ostatních konstrukci vysvětlení. Tak je možné popřít, že záměrem bylo právě toto (odvozené) vysvětlení, přestože mělo být [Silverman 1998].

Kromě diskurzivní analýzy lze analyzovat řečové jednání i členskou kategorizační analýzou (Membership categorization analysis; MCA), kterou se více zabývá text O. Šmídové [Šmídová 2007]. MCA vychází z předpokladu, že existují kulturně sdílené kategorie, na které lidé odkazují a ze kterých čerpají při svých aktivitách (včetně mluvních) [Hester, Eglin 1997]. Jedním z problémů, které mluví při rozhovoru řeší je sociální kategorizace, tedy výběr kategorií pro pojmenování sebe, ostatních nebo různých skupin. Cílem analýzy je opět popis metod, které lidé jako kompetentní členové využívají, aby jejich aktivity byly vysledovatelné (observable). *Členské kategorie* jako sociální typy používané k popisu osob (např. politik, hrobník, syn, skinhead, pijan, mimoň) jsou součástí kolekcí kategorií. Ke kategoriím je běžně vázáno určité (kulturně dané) jednání. Lidé mohou morálně negativně hodnotit chování tak, že chování/aktivita je pro určitou sociální identitu nevhodné (např. nevhodnost trestání rodičů dětmi). To, jak je aktivita definována ji morálně utváří [Silverman 1998].

Hlavní teoretický příspěvek kategorizační analýzy je pohled na kulturu jako přítomnou v jednání, ukázání vtělení sociální struktury v činnosti, zaměření se na výsledky mnoha strukturních jevů jako/skrže členské specifické, sjednané a interakční praktiky. Umožňuje popsat a analyzovat sociální struktury a instituce skrže používání kategorií (včetně kategorií jako je armáda, škola, aristokracie, střední třída apod). Na rozdíl od strukturalistické sociologie jsou tyto kategorie brány jako náměty pro zkoumání a ne jako zdroje k teoretizování [Hester, Eglin 1997].

Diskurzivní praxe jsou způsoby, kterými lidé aktivně produkují sociální a psychologické reality. Na úrovni disciplinární, politické, kulturní i malých skupin se objevuje *institucionalizace* diskurzů přičemž vytvářet i odlišné a nekompatibilní verze reality, které spolu mohou soupeřit. *Pozicování* je diskurzivní proces pomocí něhož jsou při konverzaci identity situované jako pozorovatelné a subjektivně koherentní účastníci ve společně produkovaných příbězích. Poststrukturalistické výzkumné paradigma uznává konstitutivní sílu diskurzu a diskurzivních praktik, ale zároveň i to, že lidé jsou schopni mezi těmito praktikami schopni mezi nimi volit. Konstitutivní síla diskurzivní praktiky spočívá v poskytování subjektivních pozic [Davies, Harré 1990].

DP i MCA odmítají kognitivismus a kladou důraz na anti-realismus a konstruktivismus. Text a promluvy jsou pro ně médií interakce, předmětem zájmu je hlavně přirozeně se vyskytující mluva, kterou mohou představovat i rozhovory výzkumníka s vypravěčem pokud jsou chápány jako aréna interakce (k problematičnosti hranice ne/přirozenosti viz [Speer 2002]). Rozhovor je sociálním jednáním, při kterém se vytvářejí identity, reality, sociální řád a sociální vztahy. Pragmatické volby rozhodují o tom *jak* lidé popisují věci, jak o nich uvažují. I popis je sociální a morální aktivitou [Baker 2006].

Utváření nerovností a trvalé nerovnosti

V etnografii o institucionální konstrukci identity „žák s LD⁵“ můžeme sledovat vliv kategorizace, stigmatizace i soupeření různých druhů diskurzu. Autor krok za krokem sleduje různými metodami (etnografické pozorování, videozáznamy, rozhovory a studium dokumentace) procesy vedoucí ke konečnému „onálepkování“ 9letého žáka kategorií „LD“ (student s poruchou učení) [Mehan 2001]. Práce sleduje celý proces od nezbytného vyplnění prvního formuláře třídní učitelkou přes s několikaměsíčním zpožděním provedená psychologická vyšetření, až po schůzi, která nakonec rozhodla o zařazení žáka do speciální výuky. Tento proces je charakterizován neustálými transpozicemi textualizací (popisů) z jednoho kontextu do dalšího, které tyto texty institucionálně izoluje od interakčních praktik, na jejichž základě původně vznikly. Při konečném rozhodnutí o žákovi hrály roli čtyři zprávy (od psycholožky, matky, školní vychovatelky a třídní učitelky) lišící se ve způsobu prezentaci informací, způsobu podloženosti tvrzení a v reprezentaci dítěte. Zprávy představují silně hierarchizované diskurzy (rejstříky) reprezentace dítěte – *psychologický, sociologický a historický*. Dominující psychologický diskurz představuje psycholožka, jejíž promluva má standardní formát, není přerušována, přednáší výsledky jednotlivých testů (nepřímé pozorování) i svou interpretaci pozorování. Její autorita se zakládá na předvedené odbornosti, expertíze a používání „správných“ termínů. Matka a třídní učitelka (historická, resp. sociologická reprezentace) zakládají svá tvrzení na dlouhodobém přímém, ale nestrukturovaném pozorování dítěte. Zatímco psycholožka používající odborné termíny není žádána o jejich objasnění (přestože ne všichni jim rozumí), mluvčí používající hovorové termíny je žádán o jejich objasnění. Zpráva psycholožky si zjednala autoritu podstatou své konstrukce a nakonec měla i rozhodující váhu [Mehan 2001]. Určité sociálně definované kategorie způsobují dlouhodobé a systematické rozdíly

⁵ LD je zkratka pro „Learning Disabilities“, což byla podle amerického práva jedna z kategorií dětí se speciálními vzdělávacími nároky. V ČR je situace obdobná, týká se především romských dětí (viz. např. [Liga lidských práv 2006]).

v životních šancích (černý/bílý, muž/žena, občan/cizinec atd.), jiné kategorie takové důsledky nemají. Proč tomu tak je a jak tyto kategoriální/skupinové, trvalé nerovnosti (*durable inequalities*) fungují v různých sociálních interakcích a přetrvávají napříč generacemi, jak se vytvářejí, mění a případně mizí řeší ve své knize C. Tilly [1998]. Významné nerovnosti v životních příležitostech odpovídají spíše kategoriálním nerovnostem než individuálním rozdílům mezi lidmi. Mnoho nerovností na první pohled vypadajících jako individuální nebo skupinové rozdíly ve schopnostech, je ve skutečnosti způsobeno autoritativně organizovanými kategorickými rozdíly. Kategorie jsou posuzovány vždy v páru, jsou vázané. Většina nerovností spočívá na ustanovení (částečných) hranic mezi kategoriemi a definování sociálních vztahů mezi nimi, přičemž kategorie samy nemají obsah a jejich nejcharakterističtější znakem je variabilita, a to přestože přetrvávají dlouhou dobu a fungují v různých sociálních kontextech. Kategorické nerovnosti vznikají jako způsob řešení organizačních problémů těmi, kdo kontrolují přístup k cenným zdrojům (kategorická distinkce, exkluze, kontrola). Párové, nerovné kategorie vykonávají klíčovou organizační práci, přitom produkují patrné, trvalé rozdíly v přístupu k cenným zdrojům. Strukturní a institucionální analýzy vztahů objasňují a zdůrazňují význam kultury pro sociální život. S kulturou zacházejí jako se sdíleným porozuměním a jeho reprezentacemi. Aktéři fungují v rámci porozumění vytvořeném předchozími interakcemi a na základě těchto rámců také očekávají odpovědi druhých lidí, modifikují své strategie na základě důsledků sdílených zkušeností. V tomto pohledu se kultura neustále vplétá do sociálních vztahů [Tilly 1998].

* * * * *

Shrnutí

Příspevek měl za cíl představit dosavadní znalosti a přístupy k problematice kulturní dimenze stratifikace a nerovností ve společnosti. Přitom se zaměřil zejména na procesy sociální kategorizace a identifikace, protože ty hrají důležitou roli při vnímání sociální struktury nebo sociální stratifikace, při vzniku a udržování hierarchických vztahů mezi skupinami v představách lidí i pro vývoj meziskupinových vztahů. Analytický přístup, který považujeme za přínosný pro naše další empirické zkoumání (zejména jeho kvalitativní část), není nicméně kognitivistický, ale diskurzivní.

Přestože zde fakt, že nejen laici konstruují kategorie, stereotypizují a produkují své verze světa a také výzkumníci a vědci jsou významnými producenty kategorií, představoval pouze okrajovou otázku, není možné ji přehlížet. V některých případech je role analytiků velmi významná, protože právě jejich kategorie mohou mít velký dopad na životy konkrétních lidí. Sebereflexivní prvek by měl být proto také součástí naší analytické práce.

Při měření sociálních distancí je klíčové určení kategorií lidí, pro které chceme zjistit postoje lidí vůči nim (subjektivní sociální distance) a na jejichž základě budou zjišťovány vzorce odlišného sdružování lidí (objektivní sociální distance). Klasickými kategoriemi jsou „trvalé nerovnosti“ v podobě etnicity/rasy, genderu, věku („velká trojka“). Náš projekt navíc klade důraz na profesní či statusovou dimenzi (klasické stratifikační kritérium), resp. na křížení (intersection) etnicity, genderu a třídy/statusu [Kolářová 2007]. V kvalitativním výzkumu je možné zjistit více relevance jednotlivých lidí ve vztahu k vnímání sociální struktury a zjistit další důležité kategorie pro různé kontexty a také sledovat z jaké pozice vypravěč mluví a jak tuto sociální pozici využívá pro uznání oprávněnosti své výpovědi, pro její důvěryhodnost, přesvědčivost nebo pro udržení vlastní pozitivní identity.

Kateřina Vojtíšková

Kateřina.Vojtiskova@soc.cas.cz

Literatura

- Allport, Gordon W. 2004 [1954]. *O povaze pŕedsudků*. Praha: Prostor.
- Bottero Wendy 2005. *Stratification: Social Division and Inequality*. London, New York: Routledge.
- Bottero Wendy, Sarah Irwin 2003. Locating difference: class, 'race' and gender, and the shaping of social inequalities. *The Sociological Review* 51(4): 463-483.
- Bottero, Wendy, Kenneth Prandy 2003. Social interaction distance and stratification. *British Journal of Sociology* 24(2):177-197.
- Brown, Rupert 1995. *Prejudice. Its social psychology*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Brown, Ruppert 2006. „Meziskupinové vztahy“ Pp. 533-570 in Hewstone, Miles, Wolfgang Stroebe (Eds.) *Sociální psychologie. Moderní učebnice sociální psychologie*. Praha: Portál.
- Davies, Bronwyn, Rom Harré 1990. Positioning: The Discursive Production of Selves. *Journal of the Theory of Social Behaviour* 20: 43-65.
- Devine, Fiona, Mike Savage, John Scott, Rosemary Crompton (Eds.) 2005. *Rethinking Class. Culture, Identities & Lifestyle*. New York, London: Palgrave Macmillan.
- DiMaggio, Paul 1997. Culture and Cognition. *Annual Review of Sociology* 23: 263-287.
- Edwards, Derek 1991. Categories Are for Talking. *Theory & Psychology* 1(4): 515-542.
- Edwards, Derek, Jonathan Potter 1992. *Discursive Psychology*. London, Newbury Park, New Delhi: SAGE Publications.
- Fiedler, Klaus, Herbert Bless 2006. „Sociální kognice“. Pp. 149-187 in Hewstone, Miles, Wolfgang Stroebe (Eds.) *Sociální psychologie. Moderní učebnice sociální psychologie*. Praha: Portál.
- Fiske, Susan T., Shelley E. Taylor 1991. *Social Cognition* (Second Edition). New York: McGraw-Hill.
- Hester, Stephen, Eglin, Peter (Eds.) 1997. *Culture in Action. Studies in Membership Categorization Analysis*. Washington, D.C.: University Press of America.
- Hewstone, Miles, Wolfgang Stroebe (Eds.) 2006. *Sociální psychologie. Moderní učebnice sociální psychologie*. Praha: Portál.
- Hewstone, Miles, Mark Rubin, Hazel Willis 2002. Intergroup Bias. *Annual Review of Psychology* 53(1): 575-604.
- Hogg, Michael A., Dominic Abrams 2003. „Intergroup Behavior and Social Identity“ Pp. 407-431 in Hogg, M.A., Cooper, Joel (eds) *The SAGE Handbook of Social Psychology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Hubík, Stanislav 1994. *K postmodernismu obratem k jazyku*. Boskovice: Albert.
- Jenkins, Richard 2004 [1996]. *Social Identity*. London, New York: Routledge.
- Jenkins, Richard 2000. Categorization: Identity, Social Process and Epistemology. *Current Sociology* 48(3): 7-25.
- Kolářová, Marta 2007.
- Lamont, Michèle, Virág Molnar 2002. The study of boundaries in the social sciences. *Annual Review of Sociology* 28: 167-195.

- Lamont, Michèle 1992. *Money, Morals, and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lamont, Michèle 1997. „The Meaning of Class and Race: French and American Workers Discuss Differences“. In: Hall, J.R. (ed.). *Reworking Class*. New York: Cornell University Press.
- Lareau, Annette 2003. *Unequal Childhoods: Class, Race, and Family Life*. Berkeley: University of California Press.
- Laumann, Edward O. 1965. Subjective Social Distance and Urban Occupational Stratification. *The American Journal of Sociology* 71(1): 26-36.
- Láštiová, Barbara 2006. Identification with large scale social categories: A social psychology perspective. *Slovak Sociological Review* 38(6): 546-561.
- Lindesmith, Alfred R., Anselm L. Strauss 1968. *Social psychology. Third Edition*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Mehan, Hugh 2001. „The Construction of an LD Student“. Pp. 345-363 in Wetherell, M., Taylor, S., Yeats S. J. *Discourse Theory and Practice. A Reader*. Sage Publications
- Morgan, David L., Michael L. Schwalbe 1990. Mind and Self in Society: Linking Social Structure and Social Cognition. *Social Psychology Quarterly* 53(2): 148-164.
- Musilová, Zuzana 2007. Chci být hasička nebo závodnice. Proč ne? *Respekt* 29 : 29.
- Noels, Kimberly A., Howard Giles, Beth Le Poire 2003. „Language and Communication Processes.“ In Michael A. Hogg, Joel Cooper (eds.) *The SAGE Handbook of Social Psychology*. London, Thousand Oaks (CA), New Delhi: SAGE Publications. Pp. 232-257.
- Phillips, Louise, Jørgensen, Marianne W. (2002) *Discourse Analysis as Theory and Method*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Potter, Jonathan 2004. „Discourse analysis as a way of analysis naturally occurring talk.“ Pp. 200-221. In Silverman, D. (ed.) *Qualitative Research. Theory, Method and Practice*. Second Edition. London, Thousand Oaks (CA), New Delhi: SAGE Publications..
- Quinn, Kimberly A., C. Neil Macrae, Galen V. Bodenhausen 2003. „Stereotyping and Impression Formation: How Categorical Thinking Shapes Person Perception.“ Pp. 87-109 in Hogg, M.A., Cooper, Joel (eds) *The SAGE Handbook of Social Psychology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Silverman, David 1998. *Harvey Sacks. Social Science and Conversation Analysis*. Cambridge: Polity Press.
- Speer, Susan 2002. 'Natural' and 'contrived' data: a sustainable distinction? *Discourse Studies* 4(4), 511 - 525.
- Šanderová, Jadwiga 2007.
- Šanderová, Jadwiga, Olga Šmídová 2006. Meze a možnosti interakcionistického výzkumu sociálních nerovností. FFUK, FSV UK: *Pražské sociálně vědní studie*.
- Šmídová, Olga 2007.
- Tajfel, Henri 1981. *Human groups and social categories*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Tilly, Charles 1998 [1999]. *Durable Inequalities*. London, Berkeley, Los Angeles (CA): University of California Press.

- Van Dijk, Teun 2006 [1999]. „Discourse and the Denial of Racism“. Pp. 541-558. In *The Discourse Reader*. New York: Routledge.
- Vávra, Martin 2006. Tři přístupy k analýze diskurzu. Neslučitelnost nebo možnost syntézy? *Miscellanea Sociologica* 2006. Sborník příspěvků z 2. doktorandské sociologické konference pořádané FSV UK a FF UK. *Pražské sociálně vědní studie*.
- West, Candace, Sarah Fenstermaker 1995. Doing Difference. *Gender & Society* 9 (1): 8-37.
- Wetherell, Margaret, Stephanie Taylor, Simeon Yates 2001. *Discourse Theory and Practice. A Reader*. London, Thousand Oaks (CA), New Delhi: SAGE Publications.
- Zerubavel, Eviatar 1999 [1997]. *Social Mindscapes: An Invitation to Cognitive Sociology*. Harvard: Harvard University Press.